

دو کوچه تا نیما

(در آمدی بر جریان شناسی شعر عصر مشروطه)

دکتر محمد مرادی

عضو هیأت علمی دانشگاه سراسر

رخشید

۱۳۹۵

سرشناسه	:	مرادی، محمد، ۱۳۵۸.
عنوان و نام پدیدآور	:	دو کوچه تا نیما، محمد مرادی
مشخصات نشر	:	شیراز: رخشید، ۱۳۹۵
مشخصات ظاهری	:	۱۷۷ ص
شابک	:	۹۷۸-۶۰۰-۵۷۲۳-۶۱-۸
وضعیت فهرست نویسی	:	فیبا
موضوع	:	شعر فارسی — قرن ۱۳ق. — تاریخ و نقد Persian poetry — ۱۹th century — History and criticism ادبیات فارسی — جنبه‌های اجتماعی Persian literature — Social aspects شعر انقلابی — تاریخ و نقد Revolutionary poetry — History and criticism شاعران ایرانی — قرن ۱۳ق. Poets, Persian -- ۱۹th century
رده بندی کنگره	:	۱۳۹۰/۹۱۳/۲۷۹۱ PIR
رده بندی دیویی	:	۸۹۰/۹۱
شماره کتابشناسی ملی	:	۴۶۲۰۵۰

مرکز نشر: شیراز - بلوار نیایش - کوچه ۱۱ / ه. ۱۳۹۵ / ۰۹۱۷۱۰۳۱۴۲
 رایانامه: m.jafari55@yahoo.com

دو کوچه تا نیما

(در آمدی بر جریان‌شناسی شعر عصر مشروطه)

دکتر محمد مرادی

ناشر: رخشید

صفحه‌آرایی: کتاب‌آریان کتیبه

ناظر فنی چاپ: سید مجتبی جعفری‌زوج

چاپ اول: ۱۳۹۵

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۱۴۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۷۲۳-۶۱-۸

ISBN: 978-600-5723-61-8

فهرست

۹.....	پیش‌گفتار
۱۱.....	مقدمه
۱۱.....	زمینه‌های سیاسی و اجتماعی
۱۳.....	زمینه‌های فرهنگی، ادبی و فکری
۱۷.....	فصل اول/ جریان‌شناسی شعر مشروطه
	♦ گفتار اول:
۱۹.....	دریچه‌ای بر جریان‌های شعری دوران مشروطه
	♦ گفتار دوم:
۲۵.....	انواع ادبی، محتوا و اندیشه در شعر مشروطه
۲۹.....	وطن
۳۷.....	مشروطه خواهی و قانون محوری
۴۱.....	نقش توده‌ی مردم در زمینه‌ها و نتایج انقلاب
۴۴.....	غرب‌گرایی / استعمار ستیزی

نوع نگاه به مذهب و تجدد دینی و فرهنگی ۴۸

♦ گفتار سوم:

صور خیال در شعر مشروطه ۵۳

♦ گفتار چهارم:

تحول زبان شعر ۶۱

گسترش ادبی و اشعار ۶۲

نزدیک شدن شعر به زبان روزمره ۶۵

ظهور گونه‌های جدید شعر در زبان ۶۸

♦ گفتار پنجم:

تحول ساختار بیرونی شعر ۷۵

نوآوری در موسیقی شعر ۷۶

تحول در قالب‌های ادبی ۸۰

تفنن و نوآوری در ساختار طولی شعر ۸۷

فصل دوم/ معرفی شاعران ۹۵

♦ معرفی شاعران شاخص جریان‌های اصلی شعر مشروطه ۹۷

♦ گفتار اول:

جریان شاعران سنتی ۹۹

ادیب پیشاوری ۱۰۴

میرزا حبیب خراسانی ۱۰۶

صفای اصفهانی ۱۰۸

شوریده‌ی شیرازی ۱۱۰

ادیب‌الممالک فراهانی ۱۱۲

۱۱۶.....ادیب نیشابوری

♦ گفتار دوم:

۱۱۸.....شاعران جریان تلفیق (نیمه سنتی)

۱۲۱.....ایرج میرزا (جلال الممالک)

۱۲۶.....اقبال لاهوری

۱۲۹.....دهخدا

۱۳۲.....ملک الشعری بهار

♦ گفتار سوم:

۱۳۷.....جریان شاعران مدرنی (انقلابی)

۱۳۹.....نسیم شمال

۱۴۴.....عارف قزوینی

۱۴۹.....فرخی یزدی

♦ گفتار چهارم:

۱۵۳.....جریان شاعران تجدیدگرا (سنت ستیز)

۱۵۶.....شمس کسمایی

۱۵۸.....جعفر خامنه‌ای

۱۶۰.....ابوالقاسم لاهوتی

۱۶۵.....تقی رفعت

۱۶۹.....میرزاده‌ی عشقی

۱۷۳.....منابع و مآخذ

۱۸۱.....اعلام

♦ پیش‌گفتار

درباره‌ی ادبیات معاصر و تعیین مشخصات زمانی و ادبی آن، اجتهادها و نظرهای متعددی مطرح است. آنچه معقول و سازگار با نظر اغلب معاصرپژوهان به نظر می‌رسد، اهمیت نیمه‌ی دوم عصر قاجار و به‌ویژه سال‌های نزدیک به نهضت مشروطه، در شکل‌گیری نگاهی تازه در تاریخ ادبیات بررسی است.

سخن گفتن از شعر و ادب این دوره، با وجود تنوع، تکرر شاعران و لغزش‌گاه‌هایی که در محدوده‌ی آن وجود دارد، کاری آسان نیست؛ با این حال نگارنده‌ی این سطور و صفحات، با توجه به علاقه‌ای که از دوران نهضت ادبی و ادبیات این دوره داشته و متناسب با انسی که با دیوان شاعران این عصر دارد، در این چند گفتار کوتاه، بر آن است تا ضمن تکرار بسیاری از مباحثی که استادان پیشین از زاویه‌هایی مشابه یا متضاد به آن پرداخته‌اند، با رجوع مستقیم به اشعار، در کنار پژوهش‌های رنگ‌رنگ موجود، به معرفی و ساخت‌های جریان‌های شعری معاصر و مقدمات شکل‌گیری آن‌ها در دوران مشروطه بپردازد.

اعتراف به این نکته، لازم است که این سطرها تنها درآمدی بر تحلیل شاعران مشروطه در شکل‌گیری جریان‌های شعری عصر پهلوی و دوران انقلاب اسلامی است و بررسی سزایند هریک از زوایای ادب این دوره، به گستره‌ای بیش از این نیاز دارد.

در فصل نخست این کتاب که پنج گفتار اصلی را در بر می‌گیرد، انواع ادبی، محتوا، صورخیال، زبان، ساختار و قالب اشعار این دوره و تحول‌های صورت گرفته در آن‌ها بر اساس نگاهی جریان‌شناسانه، بررسی شده است و در فصل دوم، متناسب با میزان تمایل

هریک از شاعران به جریان‌های شعری مشروطه، تعدادی از شاعران این عصر خواه ادامه دهنده‌ی سیر شعر کهن و خواه شاعران تجددگرا، در چهار گفتار و در ذیل چهار جریان اصلی، به اختصار معرفی شده‌اند.

امید که استادان گرامی و پژوهشگران شعرشناس، به دیده‌ی منت بر این صفحات پریشان بنگرند و آن را تنها ثبت خاطرات و روایات یک مسافر، از سیر در جاده‌های ادب مشروطه بدانند.

محمد مرادی

مهرماه ۱۳۹۵

در جوار خواجه‌ی اهل راز

دانشگاه شیراز

www.ketab.ir

◆ مقدمه

اغلب پژوهندگان ادبی، به ثمر نشستن نهضت مشروطه (۱۳۲۴ق/۱۲۸۵ش) را زمانی مناسب برای معرفی سرآغاز تحول در جامعه‌ی ایرانی و به موازات آن شعر و ادب معاصر ایران می‌دانند؛ اما شک این جریان سیاسی مهم، بر پایه‌ی زمینه‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی پیش از خود قرار گرفته که شاید بتوان نشانه‌های نخستین آن را در دوران فتحعلی شاه و حتی پیش از آن جست‌وجو کرد.

بررسی و معرفی همه‌ی زمینه‌های این تحول عظیم در مجال اندک این مقدمه نمی‌گنجد؛ اما در یک تقسیم‌بندی کلی، می‌توان زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ادبی شکل‌گیری انقلاب مشروطه و ادبیات آن را در موارد اصلی زیر خلاصه کرد:

زمینه‌های سیاسی و اجتماعی

- جنگ‌های ده ساله‌ی ایران و روسیه و شکست ایرانیان، در نتیجه بذیرش قطعنامه‌های گلستان و ترکمن‌چای و علنی شدن ضعف و عقب‌ماندگی همه - بنده - نیروهای ایرانی نسبت به کشورهای اروپایی.^۱

- نبرد فرسایشی ایران و عثمانی و در کنار آن تسلیم شدن پادشاهان قاجار در برابر تهدیدهای خارجی و جدا شدن بخش‌هایی از شمال و شرق ایران.^۲

۱. این درحالی بود که اخبار پیروزی ژاپنی‌ها بر قوای روس و همچنین مقاومت مردم کشورهای آفریقایی در برابر انگلیسیان از طریق روزنامه‌ها و روشنگران سیاسی به توده‌ی مردم می‌رسید.

۲. جدا از مناطق شمال و شمال غرب ایران که در دوران جنگ ایران و روسیه از ایران جدا شد، مهم‌ترین بخشی که در زمان قاجار از ایران جدا شد، افغانستان بود.

- آغاز رایزنی‌های نظامی با کشورهای اروپایی به‌ویژه فرانسه و انگلیس و بعدها اتریش و بلژیک و حضور مستشاران اروپایی در دستگاه‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران و تأثیر عقاید و زندگی آنان بر حیات سیاسی و فرهنگی ایرانی.^۱

- نفوذ کشورهای استعمارگر و در راس آنان انگلیس و روسیه در ایران و اعطای امتیازهای متعدد چون توتون و تنباکو، بانک شاهنشاهی و استقراضی و غیره به آنان.

- معضلات اقتصادی مردم و فقر و فلاکت آنان و همچنین نظام ارباب رعیتی و در مقابل خوش‌باشی را و شاهان قاجار و سفرهای اروپایی آنان و معایب آن. (نظام اشرافی دربار).

- شدت یافتن رفتارهای مستبدانه‌ی پادشاهان قاجار و عاملان آنان و در مقابل شکل گرفتن نهضت‌های مردمی چون تنباکو به رهبری روحانیان و روشنفکران.

- گسترش جنبش‌های مشروطه خواهی، ملت‌گرایی و استقلال‌جویی در اروپا و در کنار آن به نتیجه رسیدن انقلاب‌ها و آیدین‌خانه و استقلال طلب در کشورهای آسیایی و اروپایی و رسیدن اخبار آن به ایران.^۲

۱. نوع تعامل ایرانیان با مستشاران اروپایی در این دوره اهمیت اجتماعی ویژه‌ای دارد؛ تا آن جا که در برخی از اشعار این دوران هم زمینه‌هایی از حضور اینان می‌بینیم. برای مثال تصنیفی عامیانه به نام «لیلا» که در دوران ناصرالدین شاه درباره‌ی دختر «کنت منت فر» سروده شده است. رک. آرین‌پور، یحیی، از صبا تا نیما، جلد اول، صفحه‌ی ۱۵۵.

۲. برخی از این جنبش‌ها و تغییرات مدنی که به افزوده شدن روحیه‌ی انطباقی گردید، به انجامید و ذائقه‌ی سیاسی آنان را دگرگون کرد عبارتند از:

- تنظیم قوانین اصلاحات در انگلیس به ویژه حق انتخابات و تشکیل کشورهای مشروطه پسوند دانمارک ۱۸۶۴م، اتریش و مجارستان ۱۸۶۹، آلمان ۱۸۷۱ و فرانسه ۱۸۷۵ و ژاپن ۱۸۸۱.

- تشکیل اتحادیه‌ی ایتالیا پس از شورش‌های سال‌های ۱۸۵۹ تا ۱۸۷۰/ تشکیل جنبش‌های ملی در کشورهای بالکان و آزادی رومانی در ۱۸۷۸؛ همچنین تنظیم قانون اساسی ترکیه توسط مدحت پاشا در سال ۱۸۷۶م و به نتیجه رسیدن انقلاب روسیه در سال ۱۹۰۵م.

- به نتیجه رسیدن فعالیت مدنی و سیاسی در مصر چون تاسیس دیوان اداری در سال ۱۲۹۸/ تاسیس مجلس شورا در ۱۲۲۹م، مجلس الشوری النواب در سال ۱۲۸۶ تا ۱۲۸۶ و تدوین قانون اساسی مصر در ۱۲۸۲. در سال‌های معاصر با این تحولات در مصر بسیاری از ایرانیان در این کشور زندگی می‌کردند و روزنامه‌هایی چون حکمت (۱۲۹۲)، ثریا (۱۲۹۸) و پرورش (۱۳۰۰) را منتشر می‌کردند که انتقال دهنده‌ی این گونه مفاهیم به ایران بود.

- در هندوستان نیز پس از ۱۸۵۰ چند قانون اساسی تدوین شد. در قانون ۱۸۵۸ انحلال کمپانی هند شرقی اعلان شد. در ۱۸۶۱ قانون شورای هندوستان منعقد شد. در ۱۸۸۵ کنگره‌ی ملی هند آغاز به کار کرد و در ۱۸۹۲ قانون شورا تصویب شد. در سال ۱۸۸۱. رک. ورهام، غلامرضا، تاریخ سیاسی و سازمان‌های اجتماعی ایران در عصر

-اقدامات اصلاحی عباس میرزا، قائم مقام و امیر کبیر در زمینه‌های آموزشی، صنعتی و فرهنگی و ترویج نگاهی روشنگرانه در فعالیت‌های سیاسی، روابط بین‌الملل و تشریفات درباری.

زمینه‌های فرهنگی، ادبی و فکری

زمینه‌ها و ریشه‌های فرهنگی و ادبی نهضت مشروطه را نیز می‌توان در شاخه‌های اصلی زیر معرفی کرد:

-گسترش سفرهای تحصیلی، اقتصادی و سیاحتی به اروپا و آشنایی دانشجویان و سیاحان ایرانی با فرهنگ جدید، فوری و دانش نوین اروپا^۱ و انتقال آنان به ایران از طریق سفرنامه^۲، ترجمه‌ها و آوردن رسانه‌های جدید.

-ورود صنعت چاپ به ایران و در کنار آن گسترش روزنامه نویسی^۳ و چاپ روزنامه‌های متعدد فارسی در ایران، ترکیه، مصر و هندوستان و در نتیجه‌ی آن برقراری پیوند بین زبان توده‌ی مردم و زبان ادبیات.

قاجار، صفحات ۳۰۴ تا ۳۰۰.

۱. نخستین گروه دانشجوی ایرانی در سال ۱۱۹۰ شمسی به همت عباس میرزا در دوران فتحعلی شاه برای تحصیل به انگلستان اعزام شدند. بعد از این دوران، اعزام مکرر دانشجویان به اروپا و سفرهای تجاری و سیاحتی بزرگان و درباریان را به فرانسه، انگلستان و از کشورهای اطراف ایران شامل هندوستان و روسیه می‌توان دید. بنگرید به، شمس لنگرودی، تاریخ تحلیلی شعر نو، جلد اول، صفحات ۱۸ تا ۲۰.

۲. سفرنامه‌های این دوره از دو جنبه اهمیت‌ی بسیار دارند. برخی چون سفرنامه‌های حاج سیاح و نصرالله ملک‌المتکلمین بیش‌تر به زمینه‌های سیاسی و اجتماعی پیشرفت دیگر ملل توجه دارند و برخی چون سفرنامه‌ی میرزا ابوطالب اصفهانی لندن، سفرنامه‌ی میرزا صالح شیرازی، سفرنامه‌ی خسرو میرزا و سفرنامه‌ی آجودان‌باشی به جنبه‌های فرهنگی و حتی ادبی نیز پرداخته‌اند. بنگرید به: شفیع کدکنی، محمدرضا، با چراغ و آینه، صفحات ۱۳۸ تا ۱۳۱. همچنین برای آشنایی با عنوان سفرنامه‌های این دوره و کانون‌های اصلی سفر و سفرنامه نویسی بنگرید به: رستگار فسایی، منصور، انواع نثر فارسی، صفحات ۱۶ و ۱۵.

۳. برای آشنایی با روزنامه‌های این دوره مراجعه کنید به: آرین‌پور، یحیی، از صبا تا نیما، جلد اول، صفحات ۲۵۰ تا ۲۳۳.

- تأسیس مدارس جدید چون دارالفنون، تغییر شیوهی آموزشی^۱ و در کنار آن ترجمه‌ی آثار آموزشی، علمی، ادبی و غیره از زبان‌های فرانسه، انگلیسی، روسی و ترکی به زبان فارسی.^۲

- خطابه‌ها و نوشته‌های انتقادی با گرایش‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و دینی و ظهور نویسندگانی و متفکرانی چون سید جمال‌الدین اسدآبادی، شیخ احمد روحی کرمانی، آخوندزاده، میرزا آقاخان تبریزی، میرزا آقاخان کرمانی، میرزا حسن خان خبیرالملک و میرزا ملکم خان، طالبوف، زین‌العابدین مراغه‌ای، یوسف اعتصام‌الملک و میرزا حبیب اصفهانی.^۳

- پیوند فرهنگی ایرانیان با اهالی قفقاز و انتقال اندیشه‌های انقلابی و تجددطلبانه از آن‌جا و همچنین از عثمانی به ایران.^۴

زمینه‌های یادشده که آثار پژوهشی مربوط به این دوران به تفصیل از آن‌ها سخن رفته^۵، در نقطه‌ی بزرگ‌تر به اقترب مشروطه انجامید و ادبیات بازگشت را از دربار به میان توده‌ی مردم کشاند.

۱. تاثیر این تحول در نگاه آموزشی را در پدید آمدن اشعاری خاص با کودکان و نوجوانان و نوع متفاوت نگاه تربیتی در آن‌ها می‌توان دید.
۲. از مترجمان بنام این دوره می‌توان به کسانی چون مخبرالسلطنه، محمدتقی، اعتمادالسلطنه، محمدطاهر میرزا قاجار، امین‌الدوله، مستشارالدوله، یوسف اعتصام‌الملک و میرزا حبیب اصفهانی اشاره کرد.
۳. این مصلحان و کوشندگان حیات جدید اجتماعی از منظر نوع نگاهشان به سیاست دین و همچنین توجه به غرب نگاهی کاملاً خاص به خود و حتی مغایر دارند. برای آشنایی بهتر سهم آنان در تحول ادبی شعر مشروطه نگاه کنید به: شفیعی کدکنی، محمدرضا، با چراغ و آینه، صفحات ۱۱۹ تا ۱۳۰ و همچنین آراین‌پور، یحیی، از صبا تا نیما، جلد اول، صفحات ۲۸۷ تا ۴۰۵.
۴. چنان‌که در ادامه‌ی این فصل دیده خواهد شد، جریان شعر تجددطلب بیش از همه از این اقلیم تاثیر پذیرفته است.
۵. برای بررسی عمیق‌تر زمینه‌های تجددطلبی و ریشه‌های نهضت سیاسی و ادبی مشروطه بنگرید به: آراین‌پور، یحیی، از صبا تا نیما، جلد اول، صفحات ۲۲۷ تا ۴۰۵، همچنین، شفیعی کدکنی، محمد رضا، با چراغ و آینه، صفحات ۲۷ تا ۴۱ و ۱۱۹ تا ۱۳۷ و ورهرام، غلامرضا، تاریخ سیاسی و سازمان‌های اجتماعی ایران در عصر قاجار، صفحات ۳۰۰ تا ۳۱۵ و شمس لنگرودی، تاریخ تحلیلی شعر نو، جلد اول، صفحات ۱۴ تا ۳۰ و امین‌پور، قیصر، سنت و نوآوری در شعر معاصر، صفحات ۲۹۳ تا ۳۰۶.

نهال نوپای مشروطه که با چوب زدن بازاریان تهران در ۲۰ آذر ماه ۱۲۸۴ شمسی، به دستور عین الدوله جوانه زده بود، با مهاجرت سید محمد طباطبایی و سید عبدالله بهبهانی، به همراه تعدادی از مردم تهران به حرم شاه عبدالعظیم و پس از آن قم قد کشید و درخواست مظفرالدین شاه برای بازگشت علما و عزل عین الدوله و تصویب قانون اساسی در دی ماه ۱۲۸۵ شمسی^۱ آن را به ثمر رساند.^۲

هرچند تشکیل مجلس قانون گذاری و خانه‌ی عدالت آینده‌ای روشن را نوید می داد، با مرگ شاه در همان ماه و به حکومت رسیدن محمدعلی میرزا، فضای جامعه کاملاً دگرگون شد و او که به سبب انتقادات فراوان مجلس و گروه‌های سیاسی فعال، چندان با فضای جدید همراه نبود، در سال ۱۲۸۷ شمسی، به فرماندهی لیاخوف روس مجلس را به توپ بست؛ واقعه‌ای که به دستگیری و کشته شدن برخی از نمایندگان چون سید جمال‌الدین اصفهانی، میرزا نصرالله ملک متکلمین و میرزا جهانگیر خان صور اسرافیل^۳ انجامید.^۴

با اقدام مستبدانه‌ی محمدعلی شاه، قیام مخالفان در تبریز، گیلان و مناطق بختیاری نشین بالا گرفت و با حمایت جریان مذهبی و بزرگانی چون آیت الله آخوند خراسانی و آیت الله نائینی و پیوستن مردم به نهضت، در سال ۱۲۸۸ شمسی، تهران به دست سردار اسعد بختیاری افتاد. در نتیجه محمدعلی شاه به سفارت روسیه پناهنده شد و احمد میرزا در حالی که در خردسالی به سر می برد به ایران با شاه ایران انتخاب شد.

از آغاز حکومت احمدشاه تا آغاز حکومت رضاخان به سال ۱۳۰۴ شمسی، عرصه‌ی سیاسی ایران، میدان ترک تازی مستشاران غربی و به ویژه دولت های روس و انگلیس بود.

۱. برابر با ۱۴ جمادی الآخر ۱۳۲۴ هجری قمری.

۲. ر.ک. وهرام، غلامرضا، تاریخ سیاسی و سازمان های اجتماعی ایران در عصر قاجار، صفحات ۳۲۰ تا ۳۱۶.

۳. روزنامه نگار و انقلابی مشهور که روزنامه‌ی صور اسرافیل را تاسیس کرد و به سبب مبارزات علنی و پیاپی با استبداد محمدعلی شاه، در کودتای جمادی الاول ۱۳۲۶ ه.ق در باغ شاه کشته شد. او قهرمان یکی از مشهورترین اشعار دوران مشروطه به نام «یادآور ز شمع مرده یاد آر» است.

۴. اوکانر، فردریک، خاطرات فردریک اوکانر از مشروطه تا جنگ جهانی اول، صفحه‌ی ۸.

نفوذ کشورهای استعماری در این دوران به اندازه‌ای بود که پس از خلع سلاح انقلابیون، روس‌ها میلیون تبریز را سرکوب کردند و چند نفر از آزادی‌خواهان را به دار آویختند و در مشهد به ترغیب آن‌ها اماکن مذهبی مورد بی‌احترامی قرار گرفت و گنبد حضرت رضا (ع) به توپ بسته شد.^۱

به موازات جریان‌های اجتماعی، در این چند دهه شعر نیز فضایی کاملاً متفاوت را تجربه کرد. در آغاز این عصر، فتح‌الله خان شیبانی و محمود خان ملک‌الشعرا به عنوان آخرین زنجیره‌های شعر درباری درگذشتند. دربار مظفری نیز چندان شرایط مناسبی برای ظهور شاعران توانا فراهم نکرد. در این میان تنها شاعرانی از جریان شعر سنتی ظهور کردند که با وجود این که دوران انقلاب را درک کردند، در شیوه‌ی کهن‌سرایی خود موفق بودند.^۲

با مردمی شدن شعر، ظهور ادبیات مشروطه، تاریخ ادبیات ایران، حاکمیت مطلق مکتب بازگشت را کنار نهادن و وارد دوره‌ای تازه موسوم به شعر معاصر شد که چنان که در ادامه خواهیم دید، ریشه‌های تحول ادبی در این دوران بیش از ۱۰۰ ساله در شعر مشروطه و جریان‌های گوناگون ادبی آن شکل گرفته است.

۱. وهرام، غلامرضا، تاریخ سیاسی و سازمان‌های اجتماعی ایران در عصر قاجار، صفحات ۷۱ تا ۷۳.
همچنین انعکاس این رخداد را حتی در شعر این دوران نیز می‌توان دید، بنگرید به ادیب‌الممالک، دیوان، صفحه‌ی ۳.

۲. بنگرید به آراین‌پور، یحیی، از صبا تا نیما، جلد ۲، صفحه‌ی ۱۲.